

33. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
34. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. – К.: Рад. шк., 1985. – 188 с.
35. Стишов О. А. Нові словотвірні гнізда з онімами в ролі вершин у сучасних українській і російській мовах // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007₁. – Вип. 30. – С. 161-167.
36. Стишов О. А. Словотвірні гнізда з вершинами-абревіатурами в сучасних українській і російській мовах // Мова, культура й освіта в сучасному світі: Збірник наукових праць до 90-річчя доктора філологічних наук, професора Романовського О. К. / Відп. ред. Стишов О. А. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. – С. 95-100.
37. Стишов О. А. Словотвірні гнізда з вершинами-неологізмами в сучасних українській і російській мовах // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Відп. ред. В. А. Зарва. – Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2008₁. – Вип. XVII: Лінгвістика і літературознавство. – С. 7-16.
38. Стишов О. А. Словотвірні гнізда з вершинами-новозапозиченнями в сучасних українській і російській мовах // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. – К.: НАН України, Ін-т української мови, 2007₂. – С. 144-150.
39. Стишов О. А. Словотвірні гнізда з ключовими словами сучасної доби в українській і російській мовах // Проблеми зіставної семантики: Збірник наукових статей. – Вип. 8 / Відп. ред. Тараненко О. О. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007. – С. 109-114.
40. Стишов О. Глобалізаційні явища в словотворенні української і російської мов кінця XX – початку XXI ст. // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007₃. – С. 204-208.
41. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. – Т. 1. – М.: Русский язык, 1985. – С. 3-52.
42. Федурко М. Ю. Морфологія відмінникового словотворення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... доктора філол. наук / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ. – К., 2005. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/4611.html>, Заголовок з екрану.
43. Христенко В. Ф. Динаміка аугментативно-пейоративного словотвору іменника в українській мові: автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. Ф. Христенко – К., 1995. – 25 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ 1 – Словник української мови. – Т. 8. – К.: Наук. думка, 1977. – 928 с.

СУМ 2 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.

In the article under study adjectives blocks of a word-formative jack with apical somatic «фук-а». Determined that it consists of eighteen units which are located on a first (eight) and on a second (ten) degrees resembles. For resembles-making used suffixing, derivational suffixing and prefixing-suffixing mode. Second degrees derivatives making from the nouns, mainly. The most productive is the suffix -n- (in case of neat suffixing and the same way at composition with suffixing and prefixing-suffixing mode).

Key words: a word-formative jack, adjectives block, derivative, the making basis, suffixing, composit.

Л. М. Томіленко

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЇ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ

У статті проаналізовано основні способи морфологічного словотвору нової прикметникової термінології у Словнику української мови в 20-ти томах, визначено продуктивні словотвірні типи, моделі, значення та сфери поширення досліджуваних терміноодниць.

Ключові слова: морфологічний словотвір, прикметникова термінологія, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірне значення.

Словниковий склад сучасної української мови за останні роки суттєво поповнився термінологічними одиницями різних галузей знань. Нині велику частину лексичного фонду складає фахова лексика, яка постійно поповнюється. Значну кількість термінології фіксують у своєму складі великі тлумачні словники, що на сьогодні представляють саме той тип лексикографічних праць, де найбільш системно і послідовно відображено лексико-семантичне багатство мови у певний період розвитку. Такою фундаментальною лексикографічною працею є 11-томний академічний Словник української мови, виданий протягом 70-х років XX ст. Зрозуміло, що термінологія окремих наук із періоду виходу одинадцятитомника збагачувалася, поповнювалася новими поняттями, у зв'язку з чим великого значення набула проблема лексикографічної фіксації лексико-семантичних змін, що сталися протягом нового історичного періоду. Саме тому в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України у співпраці із науковцями інших академічних установ та вищих навчальних закладів створено нову лексикографічну працю – Словник української мови в 20-ти томах.

Галузева термінологія є складовою частиною лексичної системи загальнолітературної мови. Вона тісно взаємопов'язана з іншими мовними системами, насамперед із морфологією та словотвором. Словотворення термінологічної лексики як частини мовної системи висвітлено у працях багатьох науковців (О. О. Реформатського, В. П. Даниленко, Ф. О. Нікітіної, Т. І. Панько, Л. О. Симоненко та ін.), що свідчить про актуальність цієї проблеми. Тому доцільним є аналіз галузевої термінології для з'ясування її структури, виділення специфічних рис при творенні нових термінів у СУМ-20.

Традиційно у мовознавстві явища деривації розглядаються в аспекті розрізнення лексико-граматичних класів слів та виявлення продуктивних словотвірних типів. За морфологічними ознаками спеціальна лексика у Словнику поділяється на такі самостійні частини мови: іменники, прикметники, дієслова та прислівники, кожна з яких має свої своєрідні словотворчі риси.

Предметом нашого аналізу стали ад'єктивні утворення, оскільки це один із значних пластів термінології, що широко представлений у 20-томному Словнику і після субстантивів виступає найбільш активним у словотворенні. За нашими підрахунками, прикметникова термінологія становить у Словнику вісімнадцять відсотків від усіх доданих галузевих термінів. Така значна кількість ад'єктивів зумовлюється активізацією можливостей мовної системи з метою

передання різноманітних ознак, якостей, властивостей у сфері термінотворення. При цьому для цієї групи прикметникової лексики найпродуктивнішим способом творення виявився морфологічний (афіксація та композиція).

Одним із провідних способів творення нових слів у мові завжди залишається суфіксальна деривація. Не становлять винятку й ад'єктиви-терміни у СУМі, що утворюються за допомогою суфіксів на основі іменників та дієслів. Із них переважну частину ад'єктивних термінів, зафіксованих у двадцятитомнику, становлять віддімникові одиниці.

Серед усіх прикметникових суфіксів найвищу продуктивність виявив формант **-н-**, за допомогою якого утворилася більша частина відносних прикметників-термінів як від простих, так і складних основ іменників (з конкретним та абстрактним значенням, що передають стосунок, відношення до певних матеріалів, предметів, явищ, понять і т. ін.), переважно іншомовного походження, які належать до: 1) лінгвістики (*аблативний, абруптивний, апозитивний, афіксоїдний, імперфектний, консонантний*); 2) фізики, хімії (*абсорбентний, амідний, антиоксидантний, дисульфідний, поліефірний*); 3) біології (анатомії, ботаніки, зоології) (*аддукторний, андрогенний, антигенний, бентосний, гіпофізний, галофітний*); 4) медицини, ветеринарії (*акупунктурний, ангіний, вібриозний, гельмітозний, колоїдний*); 5) техніки (*бусольний, ватерпасний, газліфтний, гідроелеваторний, демонтажний, кауперний*).

На основі прикметникового суфікса **-н-** утворилися дериваційні форманти **-ичн- (-ічн-), -альн- (-ільн-), -арн- (-ярн-), -ивн-**. У СУМі із цими суфіксами зафіксовано терміни, що стосуються хімії, фізики, медицини (*актинічний, атомарний, біноміальний, вакцинальний, гранулярний, дигресивний, токологічний*). Серед термінів, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ичн- (-ічн-), -альн-**, багато складних слів, переважно із запозиченими основами, на позначення фізичної та медичної термінології (*автоколивальний, аероаммаспектронетричний, вакууметричний, психофармакологічний*).

Значною продуктивністю у проаналізованому матеріалі відзначається суфікс **-ов-**, за допомогою якого з'явилася значна частина термінів-прикметників від іменникових основ іншомовного походження. Словотвірні типи прикметників із суфіксом **-ов- (-ев-)** використовуються на позначення відношень до певних матеріалів, предметів, речовин (це переважно терміни хімічної та фізичної галузей): *амоніаковий, ангідритовий, аргоновий, бензиловий, галієвий, гліфталевий, кварковий*. Крім названих вище галузей, деривати із вказаним формантом вживаються на позначення понять науково-технічної сфери (значна кількість термінів з інформатики та техніки): *байтовий, діалоговий, батарейковий, заслінковий, інжиринговий, маховиковий*; суспільно-політичної та економічної термінології: *акцептовий, блоковий, брендинговий, демпінговий, маркетинговий*; біологічної лексики: *алеїроновий, ацидофіліновий, ботуліновий, ветиверієвий, колагеновий, міцелієвий*.

Невелика кількість відіменникових прикметників, згідно дослідження, утворилася за допомогою суфікса **-ськ-**, що використовується для вираження ознаки за відношенням до особи, рідше предмета, часового періоду. В основному це слова на позначення суспільної та спеціальної (яка вживається на позначення одиниць кількох галузей знань) термінології, серед якої значна частина складних слів (*антропософський, евакуаторський, жирондистський, металографський, надгігантський, намюрський, преріальський, руссоїстський*).

Непродуктивним при творенні нових прикметників виявився суфікс **-ист-** (*мастистий, сталистий*).

Що стосується віддієслівних ад'єктивів, то вони у проаналізованому матеріалі становлять кількісно невелику групу слів із двома типами суфіксів.

Велику активність у досліджуваних процесах виявили прикметники-терміни, утворені за допомогою суфіксів **-альн- (-ільн-)**, що використовуються у дериватах, які вказують на призначення певного предмета. Такі одиниці вживаються переважно у технічній та спеціальній термінології (під спеціальною розуміється термінологія, яка вживається в різних галузях знань). Це в основному префіксальні слова: *абсорбувальний, анестезувальний, відточувальний, відтягувальний, записувальний, затримувальний, зафарбовувальний, розтравлювальний, розтушовувальний, уловлювальний*.

Як показали результати дослідження, суфікс **-н-** – малопродуктивний. Зафіксована невелика кількість таких утворень (переважно спеціальних) із префіксом за-: *забивний, заглушувальний, замірний, затримувальний*. Вказані терміни вживаються з аналогічним вищеописаним словотвірним значенням.

Нижчою продуктивністю, ніж суфіксальний, при творенні нових термінів-прикметників у Словнику української мови в 20-ти томах відзначається префіксальний спосіб. При цьому більшу частину таких дериватів становлять слова із запозиченими префіксами.

У проаналізованому матеріалі досить продуктивним при творенні нових термінів-прикметників є власне український префікс **не-**, що вказує на відсутність того або протилежність тому, що названо твірною основою: *невогнетривкий, негруповий, негубний, неізоморфний, нетермінологічний*. Цей префікс вживається на позначення одиниць лінгвістики та інших галузей знань.

Як свідчать матеріали Словника, при творенні нових прикметників у СУМ-20, продуктивністю відзначаються іншомовні префікси **анти-**, **ультра-**, а малопродуктивним виявився префікс **супер-**.

Префікс **анти-** вказує на ознаку, наявність якої заперечує ознаку, виражену мотивуючим прикметником. У нашому дослідженні такі прикметники вживаються переважно на позначення медичних термінів: *антиаритмічний, антиастматичний, антигормональний, антиінфляційний*;

супер- вказує на найвищу міру вияву якоїсь ознаки стосовно інших ознак, названих мотивуючими прикметниками: *суперважкий, суперсегментний*;

ультра- вживається для вираження крайньої великої або крайньої малої безвідносної міри вияву ознаки (поєднується як із простими, так і складними основами українського та іншомовного походження): *ультрависокочастотний, ультрадисперсний, ультрахолодний, ультрачервоний*. Широко використовується у фізичній та спеціальній термінології.

Досить продуктивним при творенні нової прикметникової термінології у проаналізованому матеріалі є префіксально-суфіксальний спосіб. Тут доцільно зауважити, що характерною особливістю прикметників із префіксами без-, від-, над-, поза-, проти-, які співвідносні з прийменниками, є те, що вони розглядаються науковцями як похідні від безпрефіксних ад'єктивів або як слова, утворені префіксально-суфіксальним способом від іменників. У нашому дослідженні такі одиниці представлені у складі другого способу.

Префіксально-суфіксальні прикметники-терміни у тлумачному Словнику постають переважно на основі прийменниково-відмінкових форм іменників і об'єднуються в такі словотвірні типи:

1. Прикметники з префіксом **без-** і суфіксами **-н-, -ов-, -ев-**, що мають значення «який характеризується відсутністю того, що названо твірною основою»: *безарматурний, безбандажний, безгербіцидний, безлінійний, безпорний, безредукторний, безцилінний, беззябровий, безмуфтовий, безполицевий, безстиківий, безфондовий, безчовниковий*. Більшість таких дериватів вживаються у технічній та спеціальній термінології.

2. Прикметники з префіксом **від-** і суфіксами **-н-, -ов-**, які означають «утворений від того, що позначено твірною іменниковою основою» (вживаються переважно на позначення лінгвістичних понять): *відзайменниковий, відприйменниковий, відприкметниковий, відприслівниковий, відсубстантивний, відфраземний, відхоронімний*.

3. Прикметники з префіксом **проти-** і суфіксами **-н-, -ичн- (-ичн-)**, що мають значення «призначений для боротьби з чимось», «скерований проти чогось» (широко використовуються у медичній галузі): *протиалергійний, протианемічний, протиаритмічний, противірусний, протиенцефалітний, протиспазматичний, протитечійний*.

4. Прикметники з префіксом **поза-** і суфіксами **-н-, -ов-**, що виражають значення «який міститься, перебуває або відбувається за межами того, що названо твірною основою»: *позаблоковий, позамовний, позаринковий*. Ад'єктиви цього малопродуктивного типу вживаються в основному у економічній та політичній сферах.

Непродуктивний тип також представляють прикметники з префіксом **над-** і суфіксом **-н-**, що мають значення «який знаходиться над тим, що названо твірною основою»: *надключичний, надреберний*. Такі терміни відносяться в основному до анатомії та медицини.

Проаналізована галузева лексика Словника української мови в 20-ти томах демонструє, що досить поширеними у її реєстрі є також складні прикметники-терміни, основну групу яких становлять композити. Переважна частина цих слів утворена поєднанням основоскладання та суфіксації. Словотворення композитних прикметників-термінів зумовлене типом і семантикою базових синтагм та особливостями поєднання основ різних частин мови та певних афіксів.

Згідно з дослідженням, досить продуктивною є конструкція «**прикметник + іменник + суфікси -ов- (-ев-) -н-**», на основі якої утворилася значна кількість спеціальних, технічних та біологічних термінів, серед яких зафіксовано найпоширеніші слова з першими частинами **велико-, високо-, широко-** та ін.: *великоблоковий (великий блок), великовантажний (великий вантаж), високодисперсний (з високою дисперсією), ширококонічний (широкий конус), ширококутний (широкий кут), широколінійний (з широкими лініями), широколопатовий (широка лопать), широкопанельний (широка панель) та короткостеблій (коротке стебло), гладкоствольний (гладкий ствол), очномковий (очна ямка), прямошаровий (прямий шар), рівноапостольний (рівний апостолам)*.

Аналіз реєстру термінологічної лексики Словника засвідчує, що на основі моделі «**прикметник + прикметник**» утворюються в основному складні ад'єктиви, що пишуться через дефіс (причому дуже часто з усиченою першою основою), серед них терміноодиниці, що стосуються: інформатики та фізики – *аналоґо-цифровий (аналоговий і цифровий), лічильно-розв'язувальний (лічильний і розв'язувальний), магнітоелектричний (магнітний і електричний)*, цілий ряд лінгвістичних понять – *семантико-граматичний (семантичний і граматичний), семантико-морфологічний (семантичний і морфологічний), семантико-синтаксичний (семантичний і синтаксичний), семантико-стилістичний (семантичний і стилістичний), семантико-фонетичний (семантичний і фонетичний)*, спеціальні терміни – *селекційно-дослідний (селекційний і дослідний), селекційно-пемінний (селекційний і пемінний)* та лексеми, що стосуються ботаніки – *широкоовальний (широка овальна крона (про дерево)), широкоокруглий (широка округла крона (про дерево))*.

Слід також відзначити, що у двадцятитомнику поширеною при творенні нових прикметників-термінів є конструкція «**числівник + іменник + суфікси -н-, -ов- (-ев-)**», де використовуються різні кількісні числівники в якості першої частини складного слова:

одно- (в основному на позначення біологічних понять) – *однопелюстковий (одна пелюстка), односпоровий (одна спора), однофазний (одна фаза), однайцевий (одне яйце)*;

дво- (двох-) (у хімічній, фізичній, технічній галузях) – *двозарядний (два заряди), двохвильовий (дві хвилі), двоелектродний (два електроди), двохромовий (два хроми), двоциліндровий (два циліндри)*;

чотири- (у спеціальній термінології) – *чотириатомний (чотири атоми), чотирикулачковий (чотири кулачки), чотиритичинковий (чотири тичинки)*;

п'яти- (більшість термінів стосується технічної лексики) – *п'ятиелектродний (п'ять електродів), п'ятижильний (п'ять жил), п'ятилопатовий (п'ять лопатей), п'ятискладовий (п'ять складів), п'ятитактний (п'ять тактів), п'ятицифровий (п'ять цифр)*. Слова *п'ятилопатовий* та *п'ятитактний* відносяться одразу до двох галузей: П'ЯТИЛОПАТЕ#ВИЙ, а, е. 1. *техн.* Який має п'ять лопатей навколо спільної основи, спільного центру. 2. *бот.* Схожий формою на такі п'ять лопатей; П'ЯТИТА#КТНИЙ, а, е. 1. *муз.* Який складається з п'яти тактів, триває п'ять тактів. 2. *техн.* Такий, у якого робочий цикл здійснюється за п'ять тактів, зроблені п'ятьма ходами поршня (про двигун внутрішнього згорання);

шести- (переважно у біології) – *шестиногий (шість ніг), шестипелюстковий (шість пелюсток), шестиступеневий (шість ступенів), шестициліндровий (шість циліндрів)*;

семи- – *семилатний (сім латок), семискладовий (сім складів)*;

багато- (використовується у фізичній, технічній галузях та літературознавстві) – *багатоатомний* (багато атомів), *багатобітовий* (багато бітів), *багатостопний* (багато стоп), *багатострофний* (багато строф).

На основі моделі «**іменник + прикметник (дієприкметник)**» без суфіксації у СУМ-20 утворилися терміни переважно хімічної та технічної галузей: *антибіотикостійкий* (стійкий до антибіотиків), *борорганічний* (бор і органічний), *газонасичений* (насичений газом), *галогенопохідний* (похідний від галогенів), *енергонасичений* (насичений енергією), *знакопостійний* (з постійним знаком), *проколостійкий* (стійкий до проколів), *стеблорідний* (подібний до стебла).

Серед одиниць, що утворені на основі конструкції «**іменник + дієслово + суфікси -н-, -льн-, -ч-, -юч-**», у проаналізованому матеріалі зафіксовано такі, що вживаються в основному на позначення технічних та сільськогосподарських термінів: *білковмісний* (який вміщує білок), *вантажозахватний* (який захватує вантаж), *гайконарізний* (який нарізає гайки), *каменезбиральний* (який збирає каміння), *картоплезбиральний* (який збирає картоплю), *картоплесадильний* (який садить картоплю), *картоплесортувальний* (який сортує картоплю), *пакетоформувальний* (який формує пакети), *ресурсозберігаючий* (який зберігає ресурси), *сінозаготовчий* (який заготовляє сіно), *сталевипускний* (який випускає сталь).

За малопродуктивною моделлю «**займенник + дієслово + суфікси -льн-, -н-**» у СУМ-20 утворена невелика кількість термінів із першою частиною **само-**, що стосуються технічної галузі: *самоблокувальний* (сам блокує), *самовмикальний* (сам вмикає), *самозакривний* (сам закриває), *самоналагоджувальний* (сам налагоджується). Також не відзначається широким використанням конструкція «**прислівник + дієслово + суфікси -н-, -к-**». На її основі утворилися слова з першою частиною **важко-**, що позначають технічні та хімічні терміни: *важкоперероблюваний* (важко перероблюється), *важкорозчинний* (важко розчиняється), *важкотопкий* (важко топиться). Так само непродуктивною є модель «**іменник + іменник + суфікси -ов- (-ев-), -н-**», на основі якої утворилася незначна кількість термінів: *бронхолегеневий* (бронхи і легені), *газопиловий* (газ і пил), *йодобромний* (йод і бром).

Проаналізований реєстровий склад Словника української мови в 20-ти томах засвідчує, що значну його частину становить галузева термінологія, у складі якої вагоме місце займає прикметник, що посідає за кількістю нових одиниць друге місце після іменника. Дослідження словотвірних рис прикметникових термінів показало, що найвищою продуктивністю відзначаються такі способи творення, як суфіксальний спосіб та основоскладання. На основі суфіксів -н-, -ов- (-ев-) утворюються переважно нові терміни-ад'єктиви від іменникових іншомовних основ на позначення хімічної, фізичної, біологічної, медичної термінології. У композиції варто відзначити продуктивність числівника в якості першої частини складного прикметника, крім того зафіксовано значну кількість слів, утворених за моделями «прикметник + іменник» та «прикметник + прикметник». Згідно дослідження, композитів найбільше зафіксовано у хімічній, фізичній та технічній галузях.

Таким чином, досліджений матеріал засвідчує швидкі темпи творення нової української галузевої термінології, зокрема прикметникової, різноманітність її словотвірних способів і типів та вказує на доцільність аналізу цього пласту лексики у двадцятитомнику. Оскільки такий Словник є репрезентантом моделі української літературної мови, аналіз його реєстру у частині однієї з найпрезентативніших складових – термінології – дає можливість виявити основні моделі творення нових слів у сучасній мові, з'ясувати провідні тенденції її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – 245 с.
2. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с. – Бібліограф. С. 289 – 331.

In the article the means of the morphological derivation of new adjective terms in the twenty-volume Dictionary of the Ukrainian Language have been analyzed, productive word-formative types, model, principal word-formative meanings and sphere of the spread of the above units identified.

Key words: morphological derivation, adjective terms, word-formative type, word-formative model, word-formative meaning.

В. Г. Шемет

СЕМАНТИКА ТА СТРУКТУРА КОМПОЗИТІВ З ІНШОМОВНИМИ ПРЕФІКСОЇДАМИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ІНТЕНСИВНОСТІ

Стаття присвячена аналізу лексико-семантичних групи композитів, утворених за допомогою продуктивних грецьких та латинських префіксодів із значенням інтенсивності (архі-, гіпер-, гіпо-, екстра-, супер-, ультра-), визначено їх словотвірну структуру.

Ключові слова: афіксод, префіксод, композити, терміноелемент, формант, міжнародні елементи, деривати.